

Олександр Гісем

Здобувач Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Учитель-методист історії, спеціалізованої школи № 172 м. Києва. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. М.П. Драгоманова (1993). Автор ряду підручників і посібників з всесвітньої історії та історії України для учнів 5—11 класів. Опублікував ряд статей, присвячених дипломатичним відносинам Польщі та радянської України 1921—1923 рр. Коло наукових інтересів — дипломатичні відносини і зовнішня політика ХХ ст.

«ЗАКОРДОТ» У СИСТЕМІ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА УСРР (1921—1923 рр.)

З кінця 80-х років ХХ ст. у суспільстві спостерігається підвищений інтерес до діяльності спецслужб колишнього СРСР. Достатньо лише кинути побіжний погляд на художню, публіцистичну, мемуарну та наукову літературу, що видається в Росії. З одного боку, викликає зацікавленість специфіка діяльності будь-яких спецслужб, за якою прагнення дізнатися правду про прихований потаємний бік історії.

Перші публікації про спецслужби СРСР виходили з претензією на сенсаційність, а будь-який «новий» факт, засвідчений документально, розглядався як історичне відкриття. Одним з таких «відкриттів» для широкого загалу стала інформація про «Закордот» — спецслужбу КП(б)У, що існувала у 20-ті роки ХХ ст. (у документах проходить під назвою «Закордонний відділ ЦК КП(б)У»). Назва «Закордот» походить від поєднання українського (закордонний) і російського (отдел) слів. Для дослідників історії партії існування «Закордоту» не становило таємниці. Проте згадки про «Закордот» не виходили за межі твердження, яке містила нота НКЗС УСРР від 28 вересня 1921 р.: «завдання [«Закордоту»] зводилися до обслуговуван-

ня армії під час війни з Польщею, чим повністю вичерпувалися цілі його існування. З моменту ж ліквідації Південно-Західного фронту, а саме з кінця 1920 р., було приступлено також до ліквідації «Закордоту»¹.

Проте дослідження В. Сідака, В. Козенюка, М. Вівчарика та ін.² та вивчені ними документи однозначно засвідчують, що діяльність «Закордоту» не обмежувалася періодом радянсько-польської війни, а тривала і надалі. Автори стверджують, що «Закордот» — партійна спецслужба розвідки і контррозвідки, створена з метою експорту революції у сусідні з Україною держави, зокрема, Польщу та Румунію, де була розгорнута найактивніша її діяльність. В. Козенюк у статті «Закордот» у системі спецслужб радянської України» робить висновок: «Якщо розглядати цю організацію з позицій вивчення таємної політичної діяльності радянської держави, то слід визнати, що «Закордот» був спеціальною службою держави, незважаючи на те, що він був створений і функціонував у рамках громадської організації. На користь цього свідчать мета, завдання, форми і методи його діяльності. Вони цілком вписуються в модель діяльності розвідки і контррозвідки радянської України на початковому етапі їхнього становлення»³.

Вперше «Закордот» згадується у протоколі № 4 засідання ЦК КП(б)У від 21 травня 1920 р. за участю Г. Зінов'єва, В. Яковлева, Т. Петровського, Ф. Сергєєва (Артема), Ф. Кона, О. Шумського, С. Косіора та ін. Було ухвалено: «Розвідувально-інформаційну роботу зосередити при ЦК, організувавши відповідний відділ»⁴. Організацію відділу було доручено члену ЦК КП(б)У Феліксу Кону. Згодом начальником Закордонного відділу ЦК КП(б)У став Ф. Маркус.

Поява цього органу була зумовлена докорінною зміною становища радянських республік. Територія, контрольована білими арміями та інтервентами стрімко скорочувалася. Вдруге створилися умови для експорту революції у сусідні країни. Цю обставину вже на початку 1920 р. відзначив тодішній керівник Реєструпра (Регіструпра)⁵ В. Аусем⁶, який запропонував переорієнтувати роботу керованого ним органу на глибоку розвідку на території країн, які були реальними і потенційними противниками радянських республік. Ця робота, на його думку, могла складатися успішно лише за умови партійного керівництва. Новий підхід він успішно випробовував у краї-

нах Балтії. У складі комуністичних партій Фінляндії, Естонії, Латвії були створені закордонні бюро при ЦК партій. Як зазначав Аусем у своєму рапорті члену РВРР і воєнкому ПШ РВРР Д. Курському: «С большим трудом при содействии ЦК РКП РУ [Региструпру] удалось добиться от ЦК КПУ образования при нем закордонного бюро, которое уже приступило к работе и по докладам инспектора РУ [ним був В. Х. Груздуп] обещало в ближайшем будущем дать хорошие результаты»⁷.

Проте новий орган відразу зустрів супротив, особливо з боку члена РВРР і члена РВР Південно-Західного фронту Й. Сталіна, який фактично двічі зривав початок роботи «Закордону» своїми кадровими перестановками і призначеннями, а Аусем був змушений залишити свою посаду⁸. Лише у серпні 1920 р. «Закордон» приступив до реальної роботи.

Згідно з Положенням про Закордот (21 травня 1920 р.) він займався веденням «агентурно-розвідувальної та інформаційної роботи з питань політичного, економічного та військового характеру у сусідніх з Україною державах (південь Польщі по лінії Гомель — Люблін — Краків, Галичина, Буковина і Бессарабія) і за фронтом, на зайнятій ворогом частині України». Положення визначало, що керувати «Закордотом» може тільки член ЦК КП(б) України, який відповідає за своєчасне й точне виконання завдань ЦК і Реєструпра Польового штабу РВРР. Відділ проводить роботу через спеціальних агентів, які відряджаються у відповідні населені пункти для збору інформації військового, політичного та економічного характеру. Таким же шляхом намічалось організувати доставку іноземної літератури і періодичної преси⁹.

До роботи «Закордоту» мали активно залучатися і партійні організації. Їм пропонувалось повідомляти у відділ військового, політичного та економічного інформації. Окрім того, партійні організації й осередки, які знаходилися за лінією фронту були зобов'язані виділити зі своїх рядів найбільш підготовлених комуністів для вирішення завдань агентурної розвідки. В інтересах «Закордоту» намічалось опитувати всіх комуністів, а також інших осіб, які прибули з території, зайнятої супротивником чи з території інших держав. Місцеві партійні організації були зобов'язані також за дорученням «Закордоту» облаштувати явочні квартири на своїй території, представляти пропозиції щодо організації конспіративного зв'язку з резидентами й агентами

відділу, брати участь у розробці шифрів та паролів¹⁰. Також були вирішені питання фінансування і кадрового забезпечення¹¹.

Структурно «Закордот» складався з чотирьох підрозділів: партійно-оперативного, агентурно-розвідувального, військово-політичного та інформаційного підрозділів. Було встановлено, що «...усі підрозділи організаційно відокремлені один від одного, працюють зовсім самостійно, не входячи в контакти, і поєднуються лише начальником відділу — членом ЦК та секретарем Закордонного відділу». Кожний підрозділ мав свої функції. Партійно-оперативний — підтримував зв'язок із зафронтовими партійними організаціями і передавав їм завдання розвідувального характеру за вказівками Реввійськради Республіки, а також штабів фронту й армій. Військово-політичний підрозділ здійснював пропагандистський вплив на армію супротивника. У ньому діяли секції усної пропаганди, особистих контактів з армією противника, а також редакційно-видавнича секція¹².

Слід зазначити, що викрита польською владою на початку 1921 р. діяльність «Закордону» саме й обмежувалася роботою цих двох підрозділів, що породило враження, ніби «Закордот» займався лише організацією і керівництвом партизанським рухом. Радянська сторона своїми дипломатичними нотами фактично переконала у цьому польську владу.

Тим часом провідною для «Закордоту» була все ж таки діяльність його агентурно-розвідувального підрозділу. Цей підрозділ через спеціальних резидентів, відмежованих від закордонних партійних організацій, добував інформацію військового, політичного й економічного характеру. При цьому встановлювалося, що для вирішення свого завдання підрозділ може використовувати оперативні можливості інших політичних партій. Передбачалася нелегальна робота в глибокому тилу супротивника через створення там агентурного відділу, в якому на правах підрозділів будуть діяти підрозділи розвідки та контррозвідки. Розвідка мала «вести облік ворожих сил, з'ясувати міцність ворога у зайнятих ним місцевостях, настрій місцевих жителів, стежити за пересуванням його військ та з'ясувати завчасно всі операції супротивника, що починаються, стежити за ворожою пресою і передавати по можливості всі газети, що ним видаються». Контррозвідці, своєю чергою, пропонувалося «вести облік контррозвідувальних елементів, паралізувати діяльність жандармерії й охоранки супротивника, впроваджуючи туди своїх

агентів», а також «організувати агентуру у всіх політичних утвореннях»¹³.

Під час становлення «Закордоту», відбулися зміни пріоритетів і в роботі Реєструпра, який в нових умовах: «...діє у мирний і воєнний час, добуваючи всі необхідні відомості і розробляючи їх з усіх питань в воєнній, дипломатичній сферах та економічному житті всіх країн. У воєнний час головне значення набуває з'ясування планів і намірів ворожих держав і нейтральних країн з метою з'ясування їх найближчої політичної кон'юнктури і завчасного з'ясування можливих противників»¹⁴.

Таким чином «Закордот» і Реєструпра мали робити одну справу, але в різних площинах: один у партійній, інший — державній. Треба зазначити, що ці дві структури активно взаємодіяли в реальних ситуаціях, прикривали одна одну в разі провалів.

Хоча мета і напрямки діяльності «Закордоту» були визначені ще у середині 1920 р., із завершенням бойових дій на території України постало питання «про подальші організаційні форми існування Закордоту». Як стверджує у своєму звіті Ф. Маркус, рішення щодо цього питання занадто затягнулося. Щоб не гаяти часу, було зосереджено увагу на паспортній, технічній і організаційній діяльності¹⁵. Наприкінці звіту Маркус констатував: «Перед Закордотом відкриваються все нові перспективи роботи, які потребують багато засобів»¹⁶.

Затримка з визначенням подальшої долі «Закордоту» зумовлювалася визначенням подальшої політики щодо Польщі, з якою було укладено мирний договір, який відкривав перспективи юридичного визнання радянських республік і встановлення у повному обсязі дипломатичних відносин. Але негативне сприйняття Польщі радянським керівництвом зумовило організацію і розгортання підривної діяльності на її території. Провідна роль у цьому відводилася «Закордоту».

У червні 1921 р. у Києві відбулася таємна нарада за участю Зінов'єва, Кона та керівників Київського відділення організації. Зі слів К. Бітовта, який згодом здався польським властям і видав усю волинську мережу «Закордоту», на цій нараді Зінов'єв виступив з такою промовою: «Товарищи! Положение коммунистической власти в России очень тяжелое. Советская Россия не может продолжать свое существование с капиталистическими государствами. Основным препятствием для введения комму-

нистического строя и борьбы с капитализмом на Западе прежде всего является польское государство, которое представляет собой вал (буфер) между Советской Россией и западными государствами. Потому следует любой ценой уничтожить этот вал. С этой целью необходимо использовать все средства, чтобы не позже 1 августа 1921 года разжечь в Польше революционное движение. Вся эта акция от имени ЦК КП(б)У поручается товарищу Русакову, у которого для этой цели имеется лучший коммунистический элемент на Украине и в России. В распоряжение Русакова предоставляется киевский банк и какое-то количество бриллиантов из Москвы. Русаков имеет право забирать из баз, которые должны быть организованы «Закордот» оружие любого вида и взрывчатые материалы»¹⁷.

Зі слів інших заарештованих членів «Закордоту» на Волині, які погодилися на співпрацю із польськими спецслужбами, можна зробити висновок про цілі та напрямки діяльності цієї спецслужби в Польщі. Головна метаю діяльності — організація локальних антипольських повстань для повалення існуючого ладу в Польщі¹⁸. Під виглядом національного українського руху організувати дрібні повстанські загони, які повинні створити умови для зриву Ризького миру та дати привід для початку нової війни між Польщею та радянськими республіками¹⁹. Виявляти петлюрівські збройні загони; спрямувати своїх представників у ці загони з розвідувальною метою, для добування документальних доказів підтримки цих загонів польськими властями²⁰. Створювати невеликі збройні загони, які під виглядом петлюрівців мали здійснювати провокаційну діяльність²¹.

Для реалізації більшовицьких настанов на території Галичини, Волині, Білорусії було сформовано окремі структури, які розгорнули досить активну діяльність. Організовані спеціальними агентами, що були закинуті на територію Польщі, партизанські загони здійснювали напади на поліцейські дільниці, залізниці, банки і навіть на невеличкі містечка. Крім того, вони розгорнули активну пропагандистську і агітаційну діяльність, що мала чималий успіх. Про деякі акції «Закордоту» на Волині дає уявлення підбірка документів, розміщених у згаданих працях В. Сідака, В. Казенюка, М. Вівчарика.

Проте цим планам не судилося збутися. Вся структура «Закордоту» на Волині була ліквідована після того, як 11 червня 1921 р. К. Бітовт — один з ключових радянських агентів,

направлених у Польщу, здався польським властям. Отримавши від Бітовта інформацію, польські спецслужби встановили спостереження за всіма відомими їм діячами «Закордоту».

Про подальші події, пов'язані з ліквідацією структури «Закордоту» на Волині, у доповіді спеціального представника міністра закордонних справ Польщі Познанського повідомляється наступне: «Передчасна ліквідація організації «Закордоту» відбулася тому, що декілька членів «Закордоту» здійснили в Ровно і його околицях два злочини, одне з якого — вбивство подружжя Горенштейнів у Ровно з метою пограбування. Ці злочини стали причиною втручання слідчої поліції і викликали необхідність негайного арешту безпосередніх учасників убивства; побоювання, що цей арешт вбивць міг би налякати інших членів «Закордоту», визначили необхідність арешту всіх виявлених дефензивою (політичною поліцією) комуністів, що брали участь в акціях «Закордоту». За злочини і участь в комуністичній організації «Закордот» було заарештовано всього 46 чоловік...»²². Шестеро арештованих було засуджено як карних злочинців і 31 липня 1921 р. страчено. Під час судового процесу польські власті намагалися уникнути політичної складової справи і тому суд над рештою арештованих було відкладено. Польським властям бракувало доказів антипольської підривної діяльності арештованих (судовий процес відбувся лише у лютому 1923 р.).

Справа набула зовсім іншого обороту і стала вагомим чинником у радянсько-польських відносинах. Польська сторона намагалась використати її як засіб тиску на Москву з метою припинення антипольських акцій, а також у складному дипломатичному протистоянні з радянською Україною восени 1921 — 1922 рр.

Завданням радянської сторони стало мінімалізувати можливі негативні наслідки викриття діяльності «Закордоту» на Волині, не допустити викриття його структур в інших регіонах Польщі, відмежувати уряди радянської України і Росії від причетності до цієї справи. Можна констатувати, що з цим завданням українська радянська дипломатія впоралася. Не малу роль у цьому відіграли і структури Реєструпра, які провели операцію прикриття.

На початку серпня 1921 р. справу «Закордоту» на Волині взяло під свою опіку Міністерство закордонних справ Польщі, направивши свого спеціального представника до Луцька для

з'ясування суті справи і можливого використання її у дипломатичній протидії більшовицькій Москві і Києву. Польські дипломати отримали, як їм здавалося, вагомі, аргументи, щоб збити радянський дипломатичний наступ з приводу підтримки Польщею збройних акцій уряду С. Петлюри.

Зібраний і систематизований матеріал поклали в основу ноти міністра закордонних справ Польщі Г. Скірмунта від 25 серпня 1921 р. Нижче наводиться текст ноти повністю, бо він показує обсяг інформації, якою оперувала польська сторона про діяльність «Закордоту». Наведені польською стороною факти повністю оперуються на протоколи допитів К. Бітовта, А. Марцинкевича, Качинського, А. Шляхтина, А. Блащука та інших, які виявилися провокаторами, або пішли на співпрацю з польською владою під час слідства²³.

«Польское правительство, стремясь устранить всякие проявления и несогласия со смыслом и с постановлениями мира, вынуждено обратить внимание украинского правительства на нарушения украинскими правительственными органами постановлений Рижского договора. В распоряжении польского правительства имеется богатый материал, доказывающий неопровержимо, что украинское правительство не только терпит, но и само принимает участие в действиях, направленных к подрыву законного польского правительства и к сокрушению социального строя в Польше, а равно и к обострению польско-украинских отношений. Наиболее ярким примером этих широко задуманных действий является участие украинского правительства совместно с правительством российским в организации так называемого Закордота «Закордонного отдела». Не подлежит сомнению, что украинское правительство посредничает в финансировании и само финансирует деятельность Закордота. Согласно заявлений членов и сотрудников этого учреждения, фонды в виде денег и бриллиантов для Киевского Подотдела Закордота были выплачиваемы через посредство Киевского банка. Поскольку правительству известно, что около 1-го июня Маркусом, начальником Харьковского Закордота, дано Русакову, председателю областного комитета в Ровно, около 30 каратов бриллиантов для действий в Польше. Для этого же Комитета выслано из Харькова через Подотдел в Киеве неделю спустя 175 каратов бриллиантов. Кроме того, польское правительство имеет данные, что украинское правительство в согласии с Российским

правительством ассигновало значительную сумму для действий в Польше.

Польское правительство установило, что целью деятельности Закордота является — вызвать в Польше коммунистический переворот путем вооруженных восстаний местного населения, каковым восстаниям руководители Закордота стараются придать характер национального движения. Далее установлено, что деятельность Закордота распространяется равным образом и на Румынию, и на Балтийские государства.

Польское правительство располагает данными, что г. Маркус предусматривает в инструкциях, данных своим подчиненным, создание боевых Отделов с помощью украинских националистов, которые должны были действовать под названием петлюровских отделов. Целью этих действий должно было быть создание доказательств, на основании которых можно было бы упрекнуть Польшу в несоблюдении мирного договора поддержкой организаций, враждебных Украинскому и Российскому правительству. В случае раскрытия Закордота, членам этой организации даны инструкции, чтобы агитировать среди населения (неясность — пропуск) до миссий украинского и российского правительства в Польше. Польскому правительству известна вся организация Закордота, деятельность его отделов и подразделов, областных, губернских комитетов и иных, троек повстанческих отделов, вообще всех органов украинского правительства, действующих во вред Польше, стремящихся к обострению польско-украинских взаимоотношений путем провокаций. Польское правительство имеет в своих руках пропуска, выдаваемые президиумом Киевского отделения Закордота, Подотделов Правобережья и Галиции, датированные последними числами мая 1921 г. и подписанные И. Станиславским. Пропуска эти служат доказательством, что Закордот является правительственным учреждением как украинским, так и российским, так как в них имеется предложение по всем железнодорожным, военным и в особенности Особым Отделам и отделениями и Контрольными Пограничными пунктами оказывать всяческое содействие предъявителям документа на основании постановления Военно-Революционного совета Юго-Западного фронта от 8 июня за № 245. Польскому правительству известно, что Закордот непосредственно подчинен Центральным Комитетам Коммунистических партий Украины и России, в со-

став которых входят члены обоих правительств и между ними даже Мануильский, который по поручению украинского правительства подписал прелиминарный мирный договор с Польшей. По сведениям Польского правительства в настоящее время постановлено передать всю деятельность Закордота бюро III-го Коминтерна, дабы избежать скомпроментирования советских правительств. Польское правительство заявляет со всей решительностью, что делает украинское правительство ответственным за всякую деятельность III-го Коминтерна, в состав которого входят и члены Украинского и Российского правительств, до тех пор, пока органы его находятся на территории Украины и поскольку в пределах своей деятельности охватывают в каком бы то ни было смысле Польскую Республику. Польское правительство далее требует фактической ликвидации Закордота и всех отделов и органов, равно и наказания виновных в насильнических нарушениях обязательств, принятых в абзацах I и II ст. 5 Рижского договора. Польское правительство подтверждает, что его стремление к установлению добрососедских отношений постоянно наталкиваются на отсутствие доброй воли в смысле лояльного выполнения решительным образом. Польское правительство выражает надежду, что выполнение в быстром времени справедливых его требований, выраженных в настоящей ноте, будет содействовать укреплению его убеждений, что украинское правительство искренне стремится ко взаимному укреплению мира, в особенности, накануне установления нормальных дипломатических отношений»²⁴.

Незважаючи на таку глибину знання суті справи, польській стороні бракувало доказів для влаштування гучного антирадянського процесу. Тому тон ноти, незважаючи на такі звинувачення, був примирливим. Направляючи ноту, польський уряд сподівався, що відповідь радянської сторони стане хоч би побіжним підтвердженням причетності українського радянського уряду до підривної діяльності на території Польщі.

Але такі сподівання виявилися марними. Того ж дня, коли було надіслано польську ноту, органи ВУЧК, Реєструпру, Закордоту отримали повну інформацію про провокаційну діяльність згадуваних у ноті осіб²⁵. Провідну роль у розкритті провокаторів відіграв Іуда Шорник, який на період ув'язнення фактично став старостою групи в'язнів, причетних до справи Закордоту. За допомогою своєї десятирічної доньки Ріви, він

встановив зв'язок з радянськими спецслужбами, а згодом налагодив обмін інформацією і з повноважним представництвом УСРР у Варшаві²⁶.

Радянські органи почали вживати термінові заходи. Тимчасово припинили будь-яку партизанську діяльність, а на Волинь направили спеціальних резидентів для заснування нових структур організації. Тих, хто скомпрометував себе, відкликали на територію УСРР. Відбулися кадрові перестановки у керівництві Київського відділення «Закордоту». Новим керівником підвідділу Правобережжя і Галичини, так стало називатися Київське відділення, 24 серпня 1921 р. призначили тов. Маренка²⁷. Прийняті додаткові заходи з більш глибокої конспірації діяльності організації²⁸. Реєструпра задіяла свою структуру для організації втечі з в'язниці заарештованих членів Закордоту²⁹. Так вдалося організувати втечу одного з провідних співробітників Закордоту на Волині Мжрона³⁰. Але наприкінці 1921 р. на Волині була провалена і мережа Реєструпра. Число заарештованих по справі Закордоту сягнуло 73 чоловік (за іншими відомостями 75).

Вжиті заходи і отримана розвідувальна інформація дала змогу українському радянському уряду ретельно підготуватися до відповіді, врахувавши всі відомі Польщі обставини діяльності Закордоту. Українська дипломатія вирішила не поспішати з відповіддю, вичікуючи зручного моменту, щоб не загострювати ситуації напередодні відкриття повноважного представництва УСРР у Варшаві.

Відповідь Народного секретаріату закордонних справ УСРР була направлена польському МЗС 28 вересня 1921 р., коли вже остаточно з'ясувалося питання про обмін дипломатичними представництвами двох країн. Радянська сторона категорично заперечувала свою, а особливо радянської Росії, причетність до цієї справи, а також стверджувала, що такої структури, як Закордот, уже не існує.

«Що ж до посилення Польського Уряду на «Закордот», то Український Уряд звертає увагу на те, що в самій польській ноті є вказівка на постанову Рев. Військ. Ради Південно-Західного фронту від 8 червня 1920 р. за № 245, вміщену на посвідченнях, які видавалися агентам «Закордоту» і з яких можна ясно бачити, які завдання ставив перед собою «Закордот», установа виключно українська і ні в якому разі не зв'язана з російськими

урядовими органами». Далі стверджувалося, що Закордот припинив своє існування з закінченням радянсько-польської війни. «Разом з тим, проведеним Українським Урядом розслідуванням з'ясувалося, що в травні місяці цього року агентами польської дефензиви Бітовту вдалося шляхом, слідство про яке триває, одержати³¹ з провокаційною метою різні, що вже втратили силу, посвідчення і документи «Закордота» і за допомогою їх створити в деяких прикордонних містах на польській території підпільну організацію, яка була ним потім віддана в руки польських властей, причому 11 осіб, які піддалися на цю провокацію, стали жертвою її і були розстріляні в Польщі. Оскільки вина за викриття подібних дій падає на окремих агентів Радянської влади, Український Уряд може категорично запевнити Польський Уряд, що ним вжито всіх заходів до недопущення в дальшому подібних явищ». Також у ноті заперечувалося прагнення радянської сторони повалити існуючий лад у Польщі, і такі наміри проти України переклалися на польську сторону. Далі йшли розлогі звинувачення щодо діяльності загонів під командуванням Тютюнника і причетності до цього польської сторони³². Таким чином, радянська сторона діяла за принципами: що більша брехня, то скоріше в неї повірять, кращий метод захисту — це напад.

Але польська сторона 31 вересня 1921 р. направила нову ноту: «...имея в получении ноту украинского правительства от 28 сентября, польское правительство утверждает, что упомянутая нота отнюдь не устраняет упреков, выдвинутых польским правительством в ноте от 29 апреля и 28 августа, касающихся постоянного нарушения украинским правительством условия Рижского договора тем, что содержит на украинской территории галицкие отряды и поддерживает организацию Закордота, цель которой произвести переворот на территории Польской Республики. Огульное взятие под подозрение достоверности источников информации и голословное отрицание фактов не может опровергнуть тех точных сведений и документов, которые имеются в распоряжении польского правительства и которые подтверждают участие украинского правительства в действиях враждебных польскому правительству. Польское правительство не может не выразить своего удивления по поводу того, что украинское правительство в своей последней ноте вступает против польского правительства с упреками...»³³.

З цього тексту радянська сторона зрозуміла, що нових доказів діяльності Закордоту у поляків немає. Тому в своїй ноті від 13 листопада 1921 р. категорично заявила: «Щоб остаточно вичерпати це питання, Український Уряд повинен знову категорично заявити, що організації Закордоту, на яку посилається Польський Уряд, не існує і що, отже, наведені Польським Урядом факти, нібито Радянський уряд підтримує цю організацію та інструктує її для проведення анархічних виступів, як-от нападу на поліцію, є в кращому разі результатом чиєїсь провокаційної роботи, як на це докладно вже вказував Український Уряд у своїй ноті від 28/IX. Український Уряд повинен найрішучіше відкинути спробу Польського Уряду приписати Українському урядові яку б то не було відповідальність за антидержавні виступи населення у східних областях Польської Республіки, викликані політикою Польського Уряду в галузі національного питання в цих областях і встановленим у них з моменту приєднання їх до Польської Республіки адміністративним режимом»³⁴.

У цій ноті радянська сторона використала аргументацію, яку застосовувала польська сторона у своїх відповідях на закиди про підтримку дій загонів під командуванням Ю. Тютюнника на території УСРР.

Після обміну нотами польська сторона вже не порушувала питання на міждержавному рівні про діяльність на її території Закордоту. З радянського боку, особливо після арешту мережі Реєструпра, головним завданням стало не допустити нового витоку інформації. Вся подальша робота була зосереджена через повноважне представництво УСРР у Варшаві, курирував цю справу М. Любченко. Маючи надійного зв'язкового³⁵, він керував діями підсудних, які неодноразово влаштовували акції протесту, голодування, стверджуючи, що є жертвами політичних репресій. Як стверджує Любченко, одне з таких голодувань було припинено за його наполяганням у листопаді 1922 р.³⁶ Це є ще одним, хоч і непрямим доказом того, що в умовах розгорнутого напередодні виборів до польського Сейму радянського дипломатичного наступу, їй не потрібний був гучний антирадянський політичний процес.

Судові слухання справи про діяльність Закордоту і Реєструпра (хоча польська сторона і не з'ясувала її причетність до цієї справи) розпочалися 10 лютого 1923 р., коли вже для дипло-

матії УСРР, КП(б)У він не мав уже ніякого значення. На той час УСРР втратила право на проведення самостійної зовнішньої політики.

До відповідальності було притягнуто 75 чоловік. Центральною фігурою процесу був Іуда Шорнік. Підсудні були розбиті на декілька груп. 29 чоловік було виправдано. Решта отримала від десяти до двох років ув'язнення. Зокрема, І. Шорніка звинуватили в «утриманні явки, а також дачу відомості про чисельність і дислокацію польських військ»³⁷. Після вироку всі засуджені, крім Шорника, подали прохання про помилування.

Згідно з умовами Ризького миру Польща і радянські республіки домовилися про персональний обмін 300 громадян. Переговори з цього питання велися більше року. За наполяганням М. Любченка, В. Рикуну³⁸ було прийнято рішення про включення 32 засуджених за справою Закордоту осіб до списку персонального обміну (семеро осіб не побажали переїздити до СРСР, або були визнані радянськими органами «нестійкими елементами»)³⁹. Обмін затримувався через наполягання Польщі передати священика католицької церкви Ципляка, який був розстріляний органами ДПУ. Зрештою питання було розв'язано.

Цікавою сторінкою цієї справи є переправлення на територію СРСР Ріву Шорнік і Рахіль Бергер (сестри одного з засуджених, Шльоми-Зелмана Бергера). Ця операція була успішно проведена. Ріву тимчасово розмістили у дитячому будинку, а Рахіль стала працювати вчителькою у Харкові⁴⁰.

Таким чином, можна зробити висновок, що справа «Закордоту» мала вагомий вплив на українсько-польські відносини у 1921 – 1923 рр. Незважаючи на провал мережі «Закордоту» на Волині, польській стороні не вдалося використати належним чином цю обставину у тривалій боротьбі між польською та радянською дипломатіями. Ця справа також дає підставу на додаткові аргументи щодо радянської зовнішньої політики повністю підпорядкованій реалізації ідеї Світової революції. Лише неможливість її реалізувати найближчим часом, а також втрата самостійності у діях КП(б)У призвела до згортання діяльності «Закордоту», хоч і до тепер залишається відкритим питання, коли і як припинила своє існування одна з перших таємних закордонних більшовицьких спецслужб.

Тим часом опрацювання матеріалу щодо діяльності «Закордоту» наштовхує на цікавий висновок, що більшість осіб

майбутнього складу українського радянського дипломатичного корпусу були тісно пов'язані з діяльністю цієї організації, зокрема повноважні представники УСРР в Чехословаччині, Німеччині, Польщі, Прибалтиці у 1920—1921 рр.

- ¹ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). — К., 1966. — С. 359—364.
- ² *Сідак В., Козенюк В., Вітчарик М.* Збірник документів «Закордот» в системі спецслужб України. — К., 2000; *Сідак В., Козенюк В.* Революцію назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб. — К., 2004.
- ³ *Козенюк В.* «Закордот» у системі спецслужб радянської України // *Воєнна історія.* — 2002. — № 1. — С. 16.
- ⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 560. — Арк. 11.
- ⁵ 1 листопада 1918 р. заступник голови Реввійськради Республіки (РВРР) Е. Скляньський, голвком І. Вацетіс, член РВРР К. Данишевський затвердили штат Польового Штабу (ПШ) РВРР. У структурі ПШ було передбачено Реєстраційне Управління, на яке було покладено об'єднати всі органи агентурної розвідки і військової контррозвідки.
- ⁶ Володимир Християнович Аусем (1879 (за іншими даними — 1882) — 1937) закінчив кадетський корпус, у революційному русі з 1899 р., член РСДРП з 1901-го. Під час Першої світової війни добровільно пішов на фронт, після повалення монархії в Росії — член Ради солдатських депутатів у Києві, голова ради, потім ревкому в Полтаві. Народний комісар фінансів першого радянського уряду України. У 1918—1920 роках керував загонами Червоної гвардії в Україні, брав участь у повстанському русі, командував 2-ю українською армією, був членом РВР 8-ї армії, очолював Регіструпр. У 1920—1921 рр. працював у ВСНГ по хімічній промисловості, в 1921—1925 рр. повпред УСРР в Німеччині і повпред СРСР в Австрії, в 1925—1926 рр. — голова ВСНГ УСРР. У 1927 р. виключений із партії. З 1929 р. на засланні. Посмертно реабілітований у 1989 р.
- ⁷ *Кочин В.* Советская военная разведка: структура и кадры. 1918—1921 годы. www.pseudology.org
- ⁸ Там само; *Сідак В., Козенюк В.* Революцію назначить... — С. 65.
- ⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 139. — Арк. 1.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само; ЦДАГО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 569. — Арк. 10.
- ¹² Там само.
- ¹³ *Козенюк В.* Вказ. праця. — С. 18.
- ¹⁴ *Кочин В.* Вказ. праця.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 2.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 21.
- ¹⁷ *Сідак В., Козенюк В.* Революцію назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб. — К., 2004. — С. 72—73.
- ¹⁸ Там само. — С. 178.
- ¹⁹ Там само. — С. 177.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — С. 178.

- ²² Там само. — С. 184.
- ²³ Там само. — С. 158—179.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 645. — Арк. 7—9.
- ²⁵ *Сидак В., Козенюк В.* Революцію назначить... — С. 192, 198—199.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 615. — Арк. 123.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 543. — Арк. 37.
- ²⁸ Там само. — С. 199—204.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 615. — Арк. 123.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 647. — Арк. 81.
- ³¹ Дійсно в агента «Закордоту» В. Рикуну пропав портфель з таємними документами, потім ці документи опинилися у розпорядженні польської сторони (ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 615. — Арк. 123).
- ³² Українська РСР на міжнародній арені... — С. 359—364.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 647. — Арк. 81—83.
- ³⁴ Українська РСР на міжнародній арені... — С. 387—388.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 615. — Арк. 68.
- ³⁶ Там само. — Арк. 123.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — Арк. 66, 68.
- ³⁹ Там само. — Арк. 126.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 68.

